

Review of the Trading Status of Khoy in the Qajar Era

Marzeyeh Alamjan¹

Tahereh Azimzadeh Tehrani²

Mohamad Taghi Emamy khoei³

Ali Reza Rohy MirAbadi⁴

Abstract: Khoy tradingzone as one of the exchange intersections between East and West, has played a significant role in the economic history of Azerbaijan for a long time. Being at the border with Russia and the Ottoman has increased its importance in trading exchanges. Concluding political- commercial conventions among these governments indicates the special commercial status of the area. This paper adopts a descriptive-analytical approach and relies on available data to consider the issue that the trading status of Khoy and needs of Ottoman and Russia for different types of Iranian goods has had a direct impact on jobs and commercial products of the area. In spite of such commercial prosperity, the results indicate the negligence of central government along with Russian and Ottoman intervention, which led to trade downturn in the late Qajar epoch. This study is amid at identifying the causes and factors contributing to the business development of Khoy in the Qajar era.

Keywords: Khoy, trading, Qajar era, Russia, Ottoman

---

1 Ph.D. Student of Islamic Nations and Civilization, Mashhad Azad University, (Corresponding Author), marzeyehalamjan@yahoo.com

2 Associate Professor at Mashhad Azad University, ta_azim@yahoo.com

3 Associate professor at Azad University of Rey

4 Associate Professor at Razavi Islamic University, dr.rohy@gmail.com

مقدمه

خوی^۱ از دیرباز در تاریخ ایران به خصوص از حیث سیاسی-تجاری جایگاه مهمی داشته است. یکی از علل اهمیت آن در طی قرون، قرار داشتن بر روی یک رشته از راه‌های کاروان‌روی شرق و غرب بود که اصطلاح جاده ابریشم به آن اطلاق شده است. با روی کار آمدن نادر شاه، رفت و آمد کاروان‌های تجاری از این راه دوباره مورد توجه واقع شد. به تدریج از دوره احمد خان دنبلی (۱۱۶۷-۱۲۰۰ق) و عباس میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۱۳-۱۲۴۹ق) خوی به شهر مهم بازرگانی و مرکز مبادلات با اروپا تبدیل و از آبادی و ثروت برخوردار شد. اهمیت اقتصادی تجاری خوی در این دوره به روابط ایران با دو دولت روس و عثمانی برمی‌گشت. وقتی این رابطه بهبود پیدا می‌کرد، روابط تجاری و اقتصادی نیز بیشتر می‌شد. به علت نزدیکی راه‌های تجاری از طریق عثمانی به اروپا و یا از طریق قفقاز به روسیه بازرگانان ایرانی علاقه وافری به صدور کالای خود از طریق خوی به آن مناطق داشتند. بنابراین عامل بازرگانی و تجاری به خصوص در بسیاری موارد برجسته‌تر بوده است. تجارت خوی دارای جاذبه‌ها و تأثیراتی بوده است که پیگیری آن‌ها می‌تواند در رونق اقتصاد منطقه مؤثر باشد. مورخان مسلمان و نیز سیاحان و سفرای خارجی در سفرنامه‌های خود گزارش‌های مبسوطی از اوضاع و احوال تجاری خوی در دوره قاجار نگاشته‌اند که در نوع خود قابل توجه هستند. نوشتار حاضر به بررسی جنبه‌هایی از تجارت خوی در دوره قاجار می‌پردازد. اغلب پژوهشگران تنها به بخشی از این دوران توجه داشته و به شکلی مختصر و یا ناقص به مسئله تجارت منطقه پرداخته‌اند. در این میان دامنه مطالب کتاب‌های مرحومان مهدی آقاسی و محمد امین ریاحی بیشتر به بررسی اوضاع سیاسی در این دوره محدود بوده است و همچنین پایان‌نامه رضامهمی با عنوان «بازار خوی» به راهنمایی دکتر امامی خویی به کارکرد و

۱ ناحیه خوی- جزء ایالت آذربایجان-در قرن ۱۳ق. از شمال از طریق نخجوان وارد و باد به بلاد روسو از طریق بایزید و وان-همکاری به بلاد روم(عثمانی) و از جنوب شرقی به شبستر و از جنوب به سلماس و از شرق به مرند محصور می‌شد (جهانگیر میرزا (۱۳۲۷)، تاریخ نو، تهران: علمی، ص ۱۰۷). در شمال کوه چوکار(چوخقار) این ناحیه را از ولایت ماکو جدامی کرد. میرزا رضاخان مهندس‌الملک، معلم و ممتحن دارالفنون، در سال ۱۳۴۱ق. خوی را یکی از مهم‌ترین شهرهای ایالت آذربایجان دانسته و بیان می‌دارد که حاکم‌نشین خوی به همین نام و توابعش ماکو و قطور است. وی همچنین تقسیمات درونی خوی را ورس، کرس، آواجیق، چالدران، نتور، ماکو، سلماس، دیلمان، چهریق، کهنه شهر، خسروآباد و صدقیان بیان کرده است. (رضاخان مهندس‌الملک (۱۳۴۱)، جغرافیای ایران، اَبی‌جا: اَبی‌نا، ص ۱۱۷) بنابراین مناطق یاد شده تا اواخر قاجار تحت عنوان یک ولایت اداره می‌شده‌اند.

ساختار بازار خوی از نظر معماری اختصاص دارد. از این رو این مقاله، متفاوت از پژوهش‌های فوق و هم‌سو با هدف تعیین شده، به بازکاوی موقعیت تجاری یک منطقه محلی با حکومت داخلی و دول همجوار، در برهه‌ای خاص پرداخته و به گوشه‌ای از مقولات تاریخ اقتصادی محلی توجه کرده است.

وضعیت اقتصادی خوی در دوران قاجار

۱. نابسامانی اقتصاد خوی در سایه جنگ‌های ایران و روس

تاریخ خوی در دوره قاجاریه به شکلی مصیبت‌بار آغاز شد چرا که در سال ۱۲۱۱ق. اقدامات نظامی آقامحمدخان علیه گرجستان، خوی را به میدان تاخت و تاز قدرت‌طلبان تبدیل کرد و به دنبال آن جمع کثیری از سکنه آن مهاجرت کردند.^۱ در سال ۱۲۱۳ق. پس از تصرف خوی توسط جعفرقلی خان اموال مردم به دست نیروهای وی غارت گردید و قحطی و گرسنگی بر شهر حکمفرما شد.^۲ به دنبال این حوادث فتحعلی‌شاه فرزند دوازده‌ساله خود عباس میرزا را روانه خوی کرد.^۳ ولی آمدن وی با غارت و تخریب سپاهیان افسارگسیخته قاجار مواجه گردید.^۴

در اول شوال سال ۱۲۱۸ با تصرف گنجه به وسیله سسیانف، سردار روس و کشتار بیرحمانه مردم آن شهر، جنگ‌های ایران و روس آغاز شد. واضح است که در هر جنگی آنان که در مجاورت مرزها زندگی می‌کنند پیش از سایرین در معرض آسیب و نابسامانی قرار می‌گیرند. بنابراین حوادث سیاسی در اقتصاد خوی تأثیر بسیار داشت، چرا که در سال ۱۲۱۶ق. فتحعلی‌شاه از محمودخان دنبلی خواست سالانه ۲۰ هزار تومان مالیات خوی را به خزانه بپردازد، ولی وی به خاطر خرابی‌هایی که در نتیجه جنگ‌ها به خوی وارد شده بود، نپذیرفت و جواب داد که با این اوضاع خراب جمع‌آوری مالیات به این میزان مقدور نیست.^۵

به دنبال ویرانی‌های ناشی از جنگ ایران و روس، خوی در دوره عباس میرزا سروسامانی

۱ پیر آمده ژوبر (۱۳۴۷)، مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود مصاحب، تبریز: کتابفروشی سپهر، ص ۱۹۰.

۲ نادر میرزا (۱۳۵۱)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، تهران: کتابخانه اقبال، ص ۱۷۸.

۳ عبدالرزاق بیگ مفتون دنبلی (۱۳۵۱)، مآثر السلطنه، به اهتمام مهدی صدری افشار، تهران: ابن‌سینا، ص ۵۶.

۴ نادر میرزا، همان، ص ۱۴۹.

۵ محمدمامین ریاحی (۱۳۷۲)، تاریخ خوی، تهران: توس، ص ۲۹۴.

یافت. وی که خوی را مقرر فرماندهی خود قرار داده بود، به عمران و آبادانی شهر پرداخت. براساس سخن جهانگیر میرزا در تاریخ نو، خوی را عروس شهرهای ایران می‌نامیدند.^۱ بسیاری از اقدامات عباس میرزا در جهت احیای صنعت و کشاورزی بود و در این زمینه او علاوه بر ایجاد کارهای عمرانی، صنایع خوی از جمله ماهوت‌بافی،^۲ توپخانه و صنایع شیشه‌سازی^۳ را تا حدودی احیا نمود. علاوه بر این عده‌ای از شالبافان کرمان را به منطقه کوچ داد تا تجارت را در آنجا رواج دهند، چرا که هدف وی ترقی این محصول در منطقه و نزدیکی به بازار اروپا بود. گزارش‌های سیاحان در طی سالهای ۱۲۲۸ق. یعنی پس از اتمام دور اول جنگ‌های ایران و روس به جریان داد و ستد در بازار و رونق تجارت و کالاهای بازرگانی مرغوب و تاجرپسند آن اشاره دارد.^۴

بعد از دوره دوم جنگ‌های ایران و روس (۱۲۴۰-۱۲۴۳ق) و انعقاد قرارداد ترکمنچای، روس‌ها برای اینکه ایران را در پرداختن غرامت جنگی زیر فشار قرار دهند، خوی را به مدت ۱۴ ماه بعد از جنگ به‌عنوان گروگان در اشغال خود نگه داشتند. آنها در طی این مدت با وعده و وعید ارامنه را برخلاف میلشان وادار به کوچ به روسیه کردند.^۵ این کوچ اجباری موجب ویرانی برخی از روستاهای ارمنی‌نشین خوی و سلماس گردید که مجموع ارمنی‌های مهاجر را شش هزار خانوار نوشته‌اند.^۶ در کنار تهاجمات نظامی باید از بلایای طبیعی مانند وبا نیز یاد کرد که آثار زیانباری بر اقتصاد منطقه گذاشت.^۷

در پی این حوادث و پس از پرداخت غرامت سنگین در سال ۱۲۴۴ق. روس‌ها منطقه را تخلیه کردند که به دنبال آن مستوفیان دیوان ۲۵ هزار تومان کسری برآورد کردند و با تخفیف ۱۵ هزار تومان درست رقم مالیات به ۷۵ هزار تومان رسید و این ارقام کاهش مالیات

۱ جهانگیر میرزا، همان، ص ۱۸۸.

۲ عبدالرزاق بیگ، همان، ص ۱۴۳.

۳ بهروز نصیری (۱۳۸۰)، خوی در گذر زمان، خوی: انتشارات قراقوش، ص ۳۱.

۴ جیمز موریه (۱۳۸۶)، سفرنامه (سفری به ایران، ارمنستان و آسیای صغیر)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس، صص ۳۲۶-۳۲۸.

۵ مسعود مستوفی انصاری (۱۳۴۹)، تاریخ زندگی عباس میرزا، تهران: انتشارات مستوفی، صص ۹۱-۹۲ و ۹۶-۹۷.

۶ ریاحی، همان، ص ۳۳۱.

۷ رضاقلی خان هدایت (۱۳۳۹)، روضه الصفای ناصری، ج ۱۰، تهران: خیام، ص ۵۵۴؛ محمدجعفر خورموجی (۱۳۴۴)، حقایق الاخبار، تهران: زوار، ص ۱۲۱.

خوی را بعد از جنگ‌های دور دوم نشان می‌دهد.^۱ در پی نارضایتی مردم منطقه حکومت مرکزی جهانگیر میرزا را با پرداخت ۵ هزار تومان مالیات سالیانه بیشتر به جای بهرام میرزا به حکومت انتخاب کرد.^۲ حکومت وی نیز شاهد شورش‌ها و ناامنی‌ها در منطقه توسط اکراد محمودی بود. هر چند با شکست اکراد توسط وی غنایم بی‌شماری نصیب وی گردید، ولی عکس‌العمل لشکرکشی او این شد که طایفه جلالی که هست و نیست خود را از دست داده بودند، در ولایت قارص جلوی کاروانی که از استانبول به ایران می‌آمد را گرفتند و بیش از سیصد هزار تومان اموال بازرگانی ایران را ربودند.^۳

۲. ثبات در مرکز و رونق در وضعیت اقتصادی خوی

به علت آرامش نسبی و اهمیت اقتصادی خوی در دوره محمد شاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق) و ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) حکام مختلف برای رسیدن به حکومت خوی با هم در رقابت بودند. حتی برخی از آنها برای چندمین بار به حکومت رسیدند که در این زمینه می‌توان به محمدرحیم میرزا و شجاع‌الدوله اشاره نمود.^۴ در سال ۱۲۷۱ق. محمد رحیم میرزا ضیاءالدوله که برای چهارمین بار حاکم خوی گردید و حکومت وی تا سال ۱۲۸۲ق. دوام یافت کارهای عمرانی زیادی را از جمله تعمیرات قلعه خوی و خندق دور آن، لزوم تغییر باغ دلگشا و درختکاری خیابان‌های خوی انجام داد.^۵ اکثر جهانگردانی که از خوی دیدن کرده‌اند در مورد موقعیت تجاری، رونق کشاورزی، زیبایی بازار و فعالیت سوداگران آن سخن گفته‌اند. حاج سیاح که در زمان حاجی سیف‌الدوله در سال ۱۲۹۹ق. از خوی دیدن کرده بود می‌نویسد: «... خوی شهری ممتاز است که قلعه، خیابان و بازار و دروازه‌اش شطرنجی و متقابل ساخته شده، ... تجارت خوی نیز اجناس طبیعی است: حیوان، پوست، روغن، خشکبار، همچنین فرش...».^۶ با این حال در اواخر عصر ناصری، شکوه حکمرانی در خوی کاهش یافت

۱ جهانگیر میرزا، همان، ص ۱۱۴.

۲ همان، ص ۱۳۹.

۳ هدایت، همان، صص ۸۶-۸۷.

۴ ریاحی، همان، صص ۳۷۱-۳۷۲.

۵ فرخ‌بن مهدی امین‌الدوله (۱۳۴۶)، مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران، صص ۱۱۶-۱۱۷.

۶ حاج سیاح (۱۳۵۶)، خاطرات، به کوشش حمید سیاح، تهران: امیرکبیر، صص ۲۵۹-۲۶۱.

و مدت اشتغال حاکمان نیز کوتاه‌تر گردید.^۱

۳. آشفته‌گی‌های پسامشروطه و نابسامانی در اقتصادی خوی

در دوره استبداد صغیر (۱۳۲۴-۱۳۲۷ق) خوی به‌عنوان یکی از مراکز آزادی‌خواهی در شرایط جنگ با سپاه ماکو و کردان قرار گرفت. در آن روزها بر اثر ناامنی و مدتها قتل و غارت ماکویی‌ها در روستاهای اطراف، مالیه خوی وضع بدی داشت.^۲ جمع‌آوری مالیات دیوانی و پرداخت مواجب مجاهدان به دشواری ممکن می‌شد. مجاهدان از یک طرف به اداره مالیه و انجمن فشار می‌آوردند و از طرف دیگر از توانگران شهر اخاذی‌هایی کردند.^۳ به هر حال طبیعی است که در دوره نزاع، وضع مالی شهر چندان خوب نباشد. علی‌الخصوص زمانی که خود شهر تحت تاخت‌وتاز لشکری خونخوار از کردان قرار بگیرد، بازار و تجارت کساد می‌شود و مردم از ترس جان و مال خود در خانه‌ها پناه می‌گیرند و از بیم غارت جرأت تجارت ندارند.^۴ از اواخر سال ۱۳۲۹ق. با اشغال خوی توسط روس‌ها، دوران رکود بازرگانی این شهر دوباره نمایان گردید.^۵ آنها در طی این نه سال اشغال خوی از هیچ ظلمی فروگذار نکردند،^۶ بازار را به آتش کشیدند و چندین تن را به هلاکت رساندند.^۷ کاروانسراها و ارگ حکومتی را در اختیار گرفتند.^۸

با خروج روس‌ها شهر خوی دچار بلای دیگری به نام مسیحیان شد، چرا که با تحریک عثمانی‌ها، آندرانیک رهبر ارامنه، خوی را در سال ۱۳۳۶ ق. تسخیر کرد. اما زبانی که به اقتصاد شهر وارد شده بود باعث قحطی و گرانی شدید گردید به‌طوری که قیمت گندم که در سال‌های قبل از جنگ جهانی طبق گزارش‌های تلگرافی خرواری ۵ تا ۶ تومان بود، به خرواری ۹۰ تا ۱۰۰ تومان رسید و شمار کسانی که از گرسنگی جان سپردند از حد گذشت.^۹

۱ احمد کاویان پور (۱۳۴۶)، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران: مؤسسه انتشارات آسیا، ص ۲۲۳.

۲ عبدالامیر شیخ‌الاسلام (۱۳۵۶)، دو سند از انقلاب مشروطه، تهران: توکا، ص ۲۸.

۳ اسناد وزارت مالیه (۱۳۲۸ق)، کارتن ۳۵، پرونده ۴ سند ۶۷۳۷، ۵۵۲۳، مرکز اسناد وزارت خارجه.

۴ محمدرحیم نصرت ماکویی (۱۳۷۳)، تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو، قم: انتشارات علمیه، صص ۴۵-۴۶.

۵ ادوارد براون (۱۳۵۱)، نامه‌هایی از تبریز، ترجمه حسن جوادی، تهران: خوارزمی، ص ۱۴۸.

۶ محمد تمدن (۱۳۵۰)، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران: انتشارات مطبوعاتی تمدن، ص ۱۴۳.

۷ ابوالقاسم امین‌الشرع (بی‌تا)، خاطرات، به کوشش علی صدراپی خوبی، [بی‌جا]: [بی‌نا]، صص ۱۶۷-۱۶۸.

۸ ادوارد براون، همان، ص ۱۴۸.

۹ تمدن، همان، صص ۱۱۸-۱۲۰.

در زمان امیر امجد حاکم خوی (۱۲۹۷ش/۱۳۳۶ق) در طی شش ماه که خوی در اختیار عثمانی قرار گرفت، دوباره بازار به حالت کساد درآمد که یکی از دلایل آن برگه‌های قائمه بود. دولت عثمانی برای تأمین مخارج جنگ اسکناسی به عنوان قرضه ملی قائمه چاپ کرده به دست سپاهیان می‌داد که در داخله عثمانی پول رایج بود، اما در خارج از عثمانی ارزشی نداشت. صراف‌ها هر قائمه را به چند قران می‌خریدند و به عثمانی می‌فرستادند که آنجا فروخته شود. ولی عسگرهای عثمانی هر قائمه را پنج تومان حساب کرده و می‌خواستند در معادلات خود با کسبه به همین میزان ارزش آن را دریافت دارند. اندک اندک این مسئله موجب درگیری‌هایی شد. عثمانی‌ها وقتی در ۸ آبان ۱۲۹۷ش/۱۳۳۶ق. منطقه را ترک کردند دست خالی نرفتند. نصرت لشکر از قول عبدالرحمان بیگ مدیر اقتصاد و اموال آنها نقل کرده است که: «۳۵ هزار سماور می‌بریم» و خود بر آن افزوده است که: «این رقم اغراق نیست. مردم آن صفحات برای کار کردن به قفقاز می‌رفتند، و در بازگشت سماور و اشیاء برنجی با خود می‌آوردند و در هر خانه یکی دو تا پنج سماور بود. آنها همگی نصیب عثمانی‌ها شد.»^۱

بنابراین اجبار کردن مسئولین و مردم خوی به تأمین اجباری احتیاجات ارتش عثمانی و عدم پرداخت مبلغی بابت این تسهیلات، خسارات وارده به زمین‌های دولتی و شخصی، مجبور کردن اهالی خوی به خرید پول رایج عثمانی‌ها به نام قائمه آن هم به قیمت بالا و دریافت مالیات‌های نقدی و جنسی را می‌توان بخشی از خسارات وارده مالی از سوی عثمانی‌ها دانست. میزان این خسارات به شرح جدول ۱ در زیر است.

جدول ۱. خسارات مالی وارده به خوی به تومان^۳

۱۵۰۰۰/۰۰۰	روس‌ها
۱/۵۰۰/۰۰۰	عثمانی‌ها
۱۶/۵۰۰/۰۰۰	جمع

۱ نصرت ماکویی، همان، ص ۷۲.

۲ مرکز اسناد وزارت خارجه ایران (۱۳۳۷ق)، کارتن ۶۷، پرونده ۱، سند ۴۷، ۵۰ و ۱۱۶.

۳ مرکز اسناد وزارت خارجه ایران (۱۳۳۷ق)، کارتن ۶۷، پرونده ۱، سند ۱۱۱.

با خروج عثمانی از خوی اوضاع رو به بهبود نهاد و امنیتی که لازمه فعالیت‌های اقتصادی بود فراهم شد. اما باز بلایی بر منطقه نازل شد که آرامش را برهم زد و آن فتنه اسماعیل سمیتقو بود. غرب آذربایجان از بهمن ۱۲۹۷ش. تا مرداد ۱۳۰۱ش. دچار تاراج و غارت گردید، چراکه از یک سو روستاهای اطراف مدام عرصه تاخت و تاز و تاراج افراد آنها بود و اهالی از امام جمعه خوبی استمداد می‌خواستند^۲ و از دگر سو نامنی و آشوب به زراعت و تجارت و کسب و کار مردم و به‌طور کلی اقتصاد منطقه لطمه‌های شدیدی زد. این شرارت‌ها تا سال ۱۳۰۱ش به‌طور مداوم ادامه داشت^۳ تا اینکه دولت وقت با استفاده از ارتش جدیدی که ساخته بود، به‌وسیله سرتیپ امان‌الله خان جهانبانی توانست با کشتن وی شر او را دفع کند.^۴

زیرساخت‌های ضروری برای توسعه تجاری خوی

۱. راه‌های خارجی و داخلی خوی در دوره قاجار

عمده‌ترین راه‌های ارتباطی ایران با اروپا در دوره قاجار از طریق خشکی از طرابوزان-خوی به تبریز بود.^۵ به‌علت نزدیکی راه‌های تجاری از طریق عثمانی به اروپا، بازرگانان ایرانی علاقه و افری به صدور کالای خود از طریق خوی به طرابوزان داشتند.^۶ فهرست منزل‌های کاروانی بین طرابوزان و تبریز و مدت مسافت از روی ساعت (مثلاً حرکت یک حیوان باربر در ساعت) توسط کلنل استوارت^۷ در سال ۱۸۳۲م. چنین آمده است: طرابوزان حویزلیک ۶ ساعت، خمس کل ۵، ارداب ۸، گمش خانه ۵، مرادخان ۵، کدراک ۵، بای بورت ۶، کوپ داغ خان ۶، آش قلعه ۹، ایلچا ۸، ارزروم ۳، حسن قلعه ۶، عمراکوم ۵، دلی بابا ۶، طیار ۵، ملاسلیمان ۷، قره گلیسا ۷، تشلی چای ۵، دیادین ۶، قزل دیزه ۵، آواجیق (مرز ایران) ۵، قرائینه ۷، رورووا ۶،

۱ آرشپوملی ایران (بی‌تا) ۷۹۴۴/۲۹۵ آلبوم شماره ۱-۶۱۳.

۲ وزارت داخله (۱۲۹۹)، سند شماره ۲۹۰۰۵۲۰۸، مورخه برج سنبله ۱۲۹۹ه.ش، شماره پرونده ۱۴۵ ان آ ۲ ب ۱.

۳ وزارت داخله (۱۳۰۱ش)، شماره پرونده ۴۴۰۷ک آ ۱، شماره سند ۲۰۰۱۴۸۷۸.

۴ تمدن، همان، ص ۲۱۶.

۵ کالایی که از انگلستان از راه طرابوزان-خوی به مقصد تبریز ارسال می‌شود از راه طرابوزان از ۵۰ تا ۶۵ روز طول می‌کشد و از طریق تفلیس حدود ۸۵ روز به طول می‌انجامد. تجار ترجیح می‌دهند کالای خود را از راه طرابوزان-خوی وارد کنند (چارلز عیسوی (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ص ۱۷۶).

۶ آرشپوملی ایران (۱۳۰۴ق)، اداره تلگرافی دولت علیه ایران، شماره سند ۵۶۴-۷۵.

پره ۶، خوی ۳، سید حاجی ۵، نسیه ۶، دیزاخلیل ۷، میانه ۶، تبریز ۳ ساعت و جمعاً ۱۷۲ ساعت. یا به حساب سه میل در ساعت ۵۱۶ میل. سرهنگ استوارت این مسافت را در سال ۱۸۳۵م، ۴۹۰ میل محاسبه کرده بود.^۱

کاروان‌های بازرگانی بعد از ورود به خوی از دروازه استانبول خارج می‌شدند و پس از گذشتن از دسته دره، از راه سکمن‌آباد و آواجیق به طرف وان راه خود را به سوی ارزروم و طرابوزان ادامه می‌دادند.^۲ راه سکمن‌آباد پررفت‌وآمدترین راه ارتباطی خوی بوده است که وجود ویرانه‌های کاروانسراهای متعدد در شوریک، قوردیک، قشلاق، پره (فیرورق) و... رونق این مسیر را نشان می‌دهد. از سوی دیگر از خوی به تبریز دو راه بود که یکی از این راه‌ها از راه مرند و صوفیان و دیگری از راه دیزجدیز-تسوج و شبستر بود.^۳ و راه دیگری نیز وجود داشت که جلفا را به ارومیه وصل می‌کرد^۴ که این راه نیز از طریق خوی بود.^۵

با این حال اقتصاد تجاری خوی که در ادوار مختلف دچار نوسان بوده است تا دوران قاجار توانسته بود مرکزیت اقتصاد منطقه را به خود اختصاص دهد و این به خاطر قرار گرفتن بر سر شاهراه‌های تجارتی شرق به غرب و شمال به جنوب بود.

۲. راهداری خوی در دوره قاجار

به سبب اهمیتی که شهر خوی از نظر اقتصادی در منطقه داشت، تا سال ۱۳۲۲ شمسی مرکز گمرک شمال‌غرب ایران بود و دفاتری در جلفا، بازرگان، قراغینی (چالدران)، سلماس و سرو داشت. همین اهمیت اقتصادی سبب شده بود که خوی نیز مانند شهرهای مهم آن دوره، دارای چندین دروازه^۶ باشد. این دروازه‌ها اهمیت استراتژیک فراوانی برای دفاع از شهر داشتند و از

1 Colonel Stuart (1854), *Journal of a residence in northern Persia*, London, pp.126-131.

۲ ریاحی، همان، ص ۳۹۷.

۳ محمدعلی جمال‌زاده (۱۳۷۶)، گنج شایگان، تهران: بنیاد موقوفات افشار، صص ۶۳-۶۷.

۴ راه جلفا و نخجوان به ارومیه از طریق خوی از جلفا به خوی با کاروان ۳ روز، از جلفا به سلماس با کاروان ۵ روز، از جلفا به ارومیه با کاروان از راه صوفیان ۱۰ روز بود. (جمال‌زاده، همان، صص ۶۳-۶۷).

۵ همان، صص ۶۳-۶۷.

۶ آرشبو ملی ایران (۱۳۰۴ق)، شماره سند ۸-۴۷۲.

۷ دروازه چورس، دروازه شوراب، دروازه استانبول که بعدها دروازه محله نامیده شد و دروازه خیابان که هنوز نام دروازه سنگی باقی است. (عباس ملاعباس‌زاده (۱۳۸۹)، «کوچه‌های قدیم خوی»، مجله خوی نگار، ش ۶، صص ۲۶-۲۷).

سوی دیگر حکام از این دروازه‌ها درآمد بسیاری کسب می‌نمودند.^۱ اما قیمت (حد وسط) برای واردات راه‌های خارجی تجارتي (از طرابوزان به خوی) اگر براساس عدل باشد ۲۸/۵ تومان هر قنطار ۷۶ منی و اگر براساس صندوق باشد ۶ تا ۷ تومان بیشتر از قیمت عدل برای قنطار بود. اما برای صادرات به ازای هر بار شتر ۸۰ منی ۸ تا ۱۰ تومان اخذ می‌گردید.^۲

بنابراین بازرگانان برای هر عدل به ترتیب زیر حقوق گمرکی می‌پرداختند:

راهدار لیک در خوی	۳/۱۵ قران
راهدار لیک در هفت چشمه	۳/۱۵ قران
حق گمرکی وارداتی ۲ درصد	۹/۱۲ قران
حقوق گمرکی قدیمی که حالا احیا شده	۵/۰۰ قران

کل ۲۲/۲۰ قران^۳

اما سندی که به خط سیاق در مورد بودجه خوی و سلماس در سال ۱۳۱۶ ق. در عصر مظفرالدین شاه توسط میرزا محمدخان تحویلدار از منطقه تنظیم شده نشان از موقعیت تجاری خوی در این دوره دارد. چرا که بابت بار تجاری از خوی ۸۴۳ تومان و ۵۶۵۰ دینار و از سلماس ۸۵۸ تومان و ۵۸۵۰ دینار در همان سال گردآوری شده است.^۴

پس از قرارداد گمرکی ایران و روسیه در سال ۱۳۱۹ ق. در زمان مظفرالدین شاه، ژوزف نوز مشهور به مسیونوز^۵ بلژیکی در رأس تشکیلات گمرک ایران قرار گرفت و معاون وی، دکتر کرکر رییس گمرک خوی بود تا سال ۱۳۲۲ ش. که راه‌های آبی در جنوب کشور رونق نداشت، خوی محل عبور و مرکز واردات و صادرات کالاهای وارده از کشورهای ترکیه و روسیه و مرکز توزیع داخل کشور بود.^۶

عمومی‌ترین وسیله حمل و نقل که در آن زمان مورد استفاده قرار می‌گرفت شتر بود که

۱ محمدمهریار (۱۳۷۸)، اسناد تصویری شهرهای ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، دانشگاه شهید بهشتی، ص ۳۸.

۲ جمال‌زاده، همان، صص ۴۵، ۴۷، ۱۳۰.

۳ عیسوی، همان، صص ۱۲۱-۱۲۲.

۴ اسدالله‌عبدلی آشتیانی (۱۳۹۲)، کمیته تخصصی خط سیاق، بازخوانی سند صورت جمع و خرج به خط سیاق در دوره مظفرالدین شاه قاجار ۱۳۱۶ ق.م، نشانی: سایت syagh.majmouedar.com

5 Joseph Naus.

۶ آرشیو ملی (۱۳۰۴ ق)، اداره تلگرافی دولت علیه ایران، شماره سند ۱۲۱-۵۶۴.

بازرگانان و دیگر مسافران طبعاً شترچی‌ها را برای تجارت خود به خدمت می‌گرفتند و به ندرت مالک چارپایانی بودند که مورد استفاده قرار می‌دادند. در نتیجه، شترچی یکی از بخش‌های عمده نظام تجاری منطقه به حساب می‌آمد.^۱ در این مورد می‌توان از کوچه دوه‌چی‌لر در خوی یاد کرد، این کوچه بین کوچه آقاسی و کوچه توتلو نزدیک جنوب غربی حصار خوی واقع شده است. طایفه‌ای که در قدیم به شغل تجارت و حمل کالا با شتر از طرابوزان به خوی و تبریز اشتغال داشتند، در این کوچه سکونت اختیار کرده بودند.^۲

۳. جایگاه بازار در تجارت خوی

بازار خوی مرکز ثقل اقتصادی و کانون نظام سرمایه است. در بنای بازار خوی، با معماری سنتی، سه بخش عمده را می‌توان مشاهده کرد: گذرگاه‌های اصلی و فرعی (راسته)، مجتمع‌های تجاری دارای انبارها و محل‌هایی برای سکونت موقت بازرگانان (کاروانسرای خان=خان کاروانسراسی؛ و سرای میرهاشم و چیت‌ساز) و مجتمع‌های تجاری که امکان سکونت نداشته‌اند (تیمچه‌ها). بازار خوی با راسته‌ها، حجره‌ها و چهارسوق‌ها بیش از ۳۰۰ سال قدمت دارد و هنوز نبض اقتصاد شهر و منطقه در آن می‌تپد.

علاوه بر آن در بازار خوی، پیشه‌وران به اصناف دسته‌بندی می‌شدند به همین جهت راسته‌هایی مشتمل بر گذرگاه‌ها و محله‌ها به مشاغل گوناگون اختصاص یافته بود. در دوره قاجار به دلیل اهمیت تجاری بازار، عباس میرزا و حاکمان خوی به تعمیر و اضافات آن پرداخته‌اند.

استوارت در مورد رونق بازار خوی آنجا را به بازار و کیل شیراز همانند دانسته و از کالاهای گوناگون و فعالیت سوداگران سخن گفته است.^۳ همچنین حاج سیاح در یادداشت‌های خود شهر خوی را شهری غنی و تجارتی دانسته است که از رونق بازار و اقتصاد مرفه آن حکایت دارد.^۴

در طول نه سال اشغال روس‌ها، بازار خوی دچار حوادث بسیاری شد که در رونق تجارت منطقه تأثیرگذار بود. سال‌دات روس در شب ۲۹ صفر سال ۱۳۳۶ ق. حتی در موقع

۱ عیسوی، همان، ص ۱۱۲.

۲ ملاعباس‌زاده، همان، ص ۱۰.

۳ ابوالقاسم طاهری (۱۳۴۷)، جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران و آذربایجان از نظر جهانگردان، تهران: آبی‌نا، ص ۱۳۸.

۴ حاج سیاح، همان، ص ۲۶۰.

بازگشت به روسیه بازار را غارت کردند صبح آن روز معلوم شد که: «ایکیچی بازار، خرازی بازار، باروتچی بازار، کوزه‌چی بازار، سراج بازار را آتش زده‌اند. کاروانسراها و دکان‌های قپان دبی و میدان نمک و دکان‌های جعفرقلی خان سالم مانده بود»^۱.

۴. جایگاه کاروانسرا در تجارت خوی

تجارت همیشه در خوی نقش بزرگی ایفا می‌کرد. در دوره قاجار برطبق آمارهای اقتصادی دولت عثمانی روزانه سه هزار شتر حامل کالا از طرابوزان به مقصد ایران حرکت می‌کردند و اگر این مقدار نیز از شرق به طرف عثمانی حرکت نمایند، در واقع شهر دارالصفای خوی، روزانه پذیرای شش هزار شتر و شاید انسان‌هایی در این حدود بود. پس برای رفاه حال مسافران حمام و کاروانسرا با حجره‌های متعدد لازم داشت که تجار کالاهای خود را به شرکت‌های حمل و نقل (کاروان‌ها) می‌دادند تا توسط شتر حمل شود. از بناهای شهر خویکه در درون شهر و در مجموعه بازار قدیمی شهر خوی قرار دارد، کاروانسرای خان است که چهل حجره تاجرنشین دارد.^۲ در اواخر قاجار کاروانسراها محل انبار غله از سوی سودجویان برای حمل به عثمانی و یا محل سکونت مردم شکست‌خورده خوی در برابر تهاجمات داخلی و خارجی تلقی می‌شد.^۳ علاوه بر آن در طی اشغال روس‌ها کاروانسراها در اشغال کامل آنها بود.^۴

۵. ضرابخانه خوی در دوره قاجار

خوی در دوره قاجاریه به خاطر موقعیت تجاری به داشتن سکه‌های سیم و زر معروف بود. ضرابخانه خوی را جزو شهرهایی نوشته‌اند که سکه‌های زرین و سیمین شاهان قاجار در آن ضرب می‌شده است.^۵ بر روی سکه‌های مضروب خوی نیز لقب دارالصفای نقش بسته بود. از آن جمله سکه نقره‌ای است که در سال ۱۲۷۱ق. در خوی ضرب شده است.^۶ اشاره به این نکته ضروری است که تمام ضرابخانه‌های سطح کشور در این دوره و قبل از آن

۱ امین‌الشرع، همان، صص ۱۶۷-۱۶۸.

۲ همان، ۱۳۴.

۳ شهریارضرغام (۱۳۶۹)، گزارش‌های تلگرافی آخرین سالهای عصر ناصرالدین شاه، تهران: انتشارات پوریا، صص ۳۰-۳۱.

۴ ادوارد براون، همان، صص ۱۴۸.

۵ ابوالحسن‌دیانت (۱۳۶۷)، فرهنگ تاریخی سنجشها و ارزشها، ج ۲، تبریز: انتشارات نیما، صص ۱۰۲.

۶ ریاحی، همان، صص ۳۰۸.

نیز اجازه ضرب همه نوع سکه را نداشتند. برای نمونه سکه‌های طلای آقامحمدخان قاجار در ۱۳ شهر مانند اصفهان، ایروان، تبریز، خوی و... ضرب می‌گردید.^۱ از دوره فتحعلی‌شاه سکه‌های متعدد طلا، نقره و مس ضرب خوی در موزه‌های داخل و خارج کشور ثبت و ضبط شده ولی از دوره سلطنت محمدشاه سکه‌های متعدد ضرب خوی به دست نیامده است.^۲

واپسین کلام اینکه ضربخانه‌های شهرستان‌ها از جمله خوی تا سال ۱۳۰۶ ق. دایر بود. در این سال به دستور ناصرالدین‌شاه تمام ضربخانه‌های شهرها تعطیل شدند.^۳ متأسفانه از محل ضربخانه خوی و نحوه اداره آن در دوره قاجاریه اخبار و اطلاعاتی در دست نیست. در دوره مشروطه چون خوی نبض تجارت آذربایجان با روسیه بود، بیشتر تجارت مردم با منات سفید (نقره) یا منات کاغذی بود ولی در کنار منات و پول محلی ایران، پول نقره و طلای عثمانی که اشرفی سفید و اشرفی طلا نام داشت، هم در جریان بود. ولی بعد از شکست روسیه و خارج شدن سپاه آن دولت از ایران معاملات مردم منطقه براساس پول طلای عثمانی بود.^۴

جایگاه تجار خوی در دوره قاجار

تجار منطقه نقش بسیار مهمی در حیات اقتصادی خوی ایفا می‌کردند، چرا که موقعیت بازرگانی منطقه سبب شده بود خوی تا دوره قاجار مرکزیت اقتصاد منطقه را به خود اختصاص دهد.^۵ این مرکزیت هم تحت تأثیر دو عامل تجارت و کشاورزی بوده است، چرا که یکی از مشاغل اصلی ساکنان خوی به خاطر قرار گرفتن بر سر شاهراه تجارته معروف ابریشم که غرب و شرق را به هم متصل می‌نمود، شغل تجارت و دادوستد بوده است. بیشتر بازرگانان ایرانی در طرابوزان و استانبول از مردم خوی بودند. در خاطرات افراد مختلف از تجار مشهور خوبی در شهرهای طرابوزان، استانبول، باکو، قفقاز و غیره نام برده می‌شود. در مجموعه اسناد فرخ‌خان غفاری می‌بینیم که سه نفر از بزرگ‌ترین بازرگانان استانبول به نام‌های حاج میرزا ابراهیم تاجر خوبی، حاج سیدعلی تاجر خوبی، حاج حسینعلی تاجر خوبی، اهل خوی

۱ محمدمشیری (۱۳۵۱)، سکه‌های آقا محمد خان قاجار و پدرش محمد حسن خان قاجار، تهران: گوتنبرگ، ص ۱۵.

۲ داریوش شهبازی (۱۳۸۰)، تاریخ سکه (دوره قاجاریه)، تهران: انتشارات پلیکان، ص ۱۵۱.

۳ ترابی طباطبایی (۱۳۷۱)، سکه‌های ماشینی و مقدمه‌ای بر سکه شناسی، تبریز: انتشارات فروغ آزادی، ص ۱۲.

۴ عباس‌زریاب خوبی (۱۳۷۴)، خاطرات، مجله تحقیقات اسلامی، نشریه بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ش ۲، ص ۱۰، ص ۲۱.

۵ اداره تلگرافی دولت علیه ایران (۱۳۰۴ ق.)، شماره سند ۱۱۲-۵۶۴، سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

هستند.^۱ در سال ۱۳۰۰ق. در نتیجه توسعه روابط تجاری بین طرابوزان و خوی و تبریز نوعی از تجارت توسط نمایندگان سیار از جمله حاج مهدی و حاج علی جلودار نیز رونق یافت.^۲ در سال ۱۳۰۲ق، میرزا محمدحسین فراهانی در سفرنامه قفقاز عثمانی - مکه خود می‌گوید: «هنوز ۸۰۰ تبعه ایران در طرابوزان و اطراف آن هستند که ۵۰ تاجر، و باقی کسبه و متفرقه‌اند. و از تجار معتبر طرابوزان هشت تن را نام می‌برد که پنج تن از آنها خوبی هستند (حاج ملاعلی خوبی، حاج علی اصغر خوبی، ملا ابوطالب خوبی، آقامحمدعلی خوبی، آقاجان خوبی).^۳

حتی در اواخر قاجار هم قدرتمندترین قشر اجتماعی همین تجار بودند که کسروی در این مورد می‌نویسد: «آذربایجان در بازرگانی و فرستادن کالا به کشورهای بیگانه از همه مردم ایران جلوتر می‌بودند و در همه کشور قفقاز، از تفلیس و باکو و باتوم و عشق آباد و دیگر رشته‌های بازرگانی را اینان در دست می‌داشتند. همچنین در استانبول و دیگر شهرهای عثمانی و برخی از شهرهای اروپا در بازرگانی دست‌گشاده داشتندی.»^۴

اوزن اوین سفیر فرانسه در ایران که در سال‌های پرتلاطم انقلاب مشروطیت در تهران بوده است، بیان می‌دارد که بازرگانان خوبی تجارت پرسودی با روسیه داشتند.^۵ از اصناف ثروتمند و مرفه این دوره می‌توان به دباغان تاجر خوبی اشاره نمود که در اصطلاح آن روز از آنها به‌عنوان حاجی یاد می‌شد.^۶

موقعیت تجاری خوی و جایگاه تجار آن باعث شده بود که پس از صدور فرمان مشروطه دوازده نماینده از اصناف مختلفه آذربایجان برای تدوین قانون اساسی به تهران اعزام شوند. نمایندگان خوی که به جهت انتخاب انجمن ایالتی به تبریز اعزام شدند عبارت بودند از: حاجی حسن آقا تاجرباشی، حاجی ملا آقا تاجر، آقای سعیدی، فتحعلی خان سرهنگ، لطفعلی خان سرتیپ، حاجی خلیل فتحی، علیزاده خوبی و حاجی علی اصغر پارسا تاجر.^۷ بر اساس اسناد در فهرست اسامی تجار خوبی که در تهران به جهت دعوت برای جشن سالگرد

۱ فرخ خان، همان، ص ۳۱۶.

۲ اداره تلگرافی دولت علیه ایران، همان، شماره سند ۷۴-۵۶۴، سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

۳ حسن فراهانی (۱۳۸۵)، روزشمار تاریخ معاصر ایران، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، صص ۱۰۴-۱۰۵.

۴ احمد کسروی (۱۳۱۹)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر، صص ۱۷۸-۱۷۹.

۵ اوزن اوین (۱۳۶۲)، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار، ص ۸۱.

۶ زریاب، همان، ص ۲۱.

۷ مهدی آقاسی (۱۳۵۰)، تاریخ خوی، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ص ۲۹۵.

مشروطیت حضور داشتند می‌توان به مشهدی محمد خوبی و حاج کاظم خوبی اشاره کرد.^۱ انتخاب این بازرگانان به‌عنوان نمایندگان خوی برای انجمن ایالتی از متنفذ بودن آنها در بین مردم حکایت داشت.

از بخت نیک گزارش‌های چهارساله آخر عصر ناصرالدین شاه که از تلگرافخانه خوی به دربار شاه مخابره شده است وجود دارد. در این گزارش‌ها می‌بینیم که در همان سال‌ها، بازرگانان به علت تماس شغلی با جهان خارج بیدارترین طبقات بودند که در برابر تعدیات مأمورین گمرک و راهداری ایستادگی می‌نمودند و کالاهای خود را در بیابان می‌ریختند (ذیحجه ۱۳۱۰ ق). یک روز هم به خاطر اختلاف با حکومت دکان‌های خود را بسته و اعتصاب می‌کردند.^۲

از سوی دیگر افزون‌طلبی مأموران مالیاتی و همچنین اخذ عوارض گمرکی پرنوسان توسط مأموران داخلی و عثمانی و بی‌قانونی سبب گردیده بود که تجار دل‌خوشی از حکومت نداشته باشند. به همین جهت تجار در سال ۱۳۲۸ ق. طی تلگرافی به مرکز شکایت کردند^۳ که در بین این تجار می‌توان به حاجی محمد تاجر خوبی و حاجی سید حسین خوبی اشاره نمود.^۴

تولیدات خوی

قالی از جمله کالاهای تجاری بود که در این دوره از شهرتی جهانی برخوردار بود و زنان در تولید آن سهم زیادی داشتند. این محصول از طریق خوی به کشورهای اروپایی صادر می‌شد، چرا که مواد اولیه آن اعم از پشم و پنبه از خوی به دست می‌آمد.^۵ همچنین طبق گفته علی‌خان، پنبه از مهم‌ترین صادرات شهرستان خوی بود که بعد از صادرات حبوبات از آن یاد کرده است.^۶

۱ راضیه یوسفی نیا (۱۳۸۸)، اسناد تجاری ادوار اول تا پنجم مجلس شورای ملی (۱۳۸۵-۱۳۰۴ ش)، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص ۴۳۷-۴۴۱.

۲ ضرغام، همان، صص ۳۰-۳۱.

۳ اسناد وزارت امور خارجه (۱۳۲۸ ق)، شماره ۱۵۶۸۵.

۴ یوسفی نیا، همان، ص ۱۲۶.

۵ جورج ن. کرزن (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، ج ۱، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۵۹۲.

۶ میرزا علی‌خان امین‌الدوله (۱۳۵۴)، سفرنامه امین‌الدوله حاج میرزا علی‌خان صدر اعظم، به کوشش اسلام کاظمیه، تهران: توس، ص ۴۰۹.

از دیگر تولیدات خوی می‌توان به تولید نوعی پارچه به نام چیت اشاره نمود که در کارگاه‌های ماهوت‌بافی توسط کارگران صورت می‌گرفت.^۱ مرحوم زریاب خوبی نقل می‌کند: «شهر خوی مانند هر شهری دیگر تا اواخر قرن سیزدهم ق. شهری خودکفا بود: یعنی اگر مثلاً چندین سال راه تجارت با خارج مسدود می‌شد مردم در مضیقه نمی‌افتادند. برای تابستان لباس‌های نخی از کرباس و متقال و قدک و برای زمستان لباس‌های پشمی از پشم گوسفند. عبابافی در خوی رایج بود و از کرک گوسفند و بز و شتر عباهای اعلی بافته می‌شد. کاروانسرای مخصوص رنگرزان و قدکچیان و چیت‌سازان بود. چیت‌سازان، نقش‌های قالبی داشتند که آن را بر رنگ‌های مختلف می‌نهادند و بعد بر روی پارچه‌های نازک متقالی می‌زدند که برای لباس زنان دهاتی و کرد و حتی شهری بود.»^۲ همچنین بنا به گفته کنت گوینو، گیوه‌های پشمی و دستکش‌های خوب دستیاب و ماشین‌باف در خوی تولید می‌شد.^۳ علاوه بر آن تنگ‌های شیشه‌ای رنگ با نقش و نگار و شیشه‌های رنگی که برای پنجره‌های مشبک استفاده می‌گردید، در خوی تولید می‌شد که سیاحان به این صنعت نیز اشاره کرده‌اند.^۴ از صنعتگران خوبی در این دوره می‌توان به میرزا جبار شیشه‌چی اشاره کرد که بعد از مهاجرت به تهران کارخانه بلورسازی را تأسیس نمود.^۵ اینک نمونه‌هایی از ظروف شیشه‌ای از جمله شیشه چراغ‌های گرد سوز (به اصطلاح محلی لامپای شیشه‌ای) در موزه خوی نگهداری می‌شود.

در کنار صنایع ماهوت‌بافی و شیشه‌گری می‌توان به کارخانه ذوب مس که به آن گدارخانه می‌گفتند، اشاره کرد. در بازار مسگران انواع دیگ‌ها و طشت‌ها و قابلمه‌های مسین ساخته می‌شد، به طوری که اثاث مسی در حکم ثروتی برای هر خانه محسوب می‌شد و تمام ادوات آشپزخانه و سفره از مس بود.^۶ صنعت مسگری خوی آنقدر مشهور بود که در

۱ عبدالرزاق بیگ، همان، ص ۱۴۳.

۲ زریاب خوبی، همان، صص ۳۵-۳۶.

۳ کنت گوینو (۱۳۶۷)، سه سال در آسیا، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: توس، ص ۱۳۸.

۴ طاهری، همان، ص ۱۳۸.

۵ مهدی‌بامداد (۱۳۸۱)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، ج ۱، تهران: زوار، ص ۱۰۸.

۶ ظاهراً مقصود آن بود که مس‌های قراضه و فرسوده را از نو آب می‌کردند و صفحات مسی برای ساختن دیگ و سینی و بشقاب از آن می‌ساختند.

۷ زریاب، همان، ص ۳۷.

شرح حال امیرکبیر آمده است که حاکم خوی، محمدرحیم خان، یک یا چند دست ظرف مسی ساخت خوی را برای وی فرستاد که امیرکبیر از پذیرفتن صندوق‌های ظروف مسی سرباز زد، چرا که آنها را محصول فرنگ تلقی کرد.^۱ چارلز استوارت ظروف مسی خوی را به علت استحکام و دوام آن که شهره عام و خاص بوده، ستوده است.^۲

از فعالیت‌های صورت گرفته در بازار خوی در دوره قاجار می‌توان به اصنافباز، سراج، عطار، کلاه‌دوز، چیت‌ساز و ساغری اشاره نمود^۳ و از صنایعی مانند شمشیرسازی، قفل‌سازی، دکمه‌سازی (که کار صنعتی خاص به نام علاقه‌بند بود)، شمعی‌ریزی، عبابافی، چراغ‌سازی (از جنس آهن و مس و فلزات دیگر)، حلبی‌سازی و صابون‌سازی یاد کرد.^۴

در مورد تولیدات کشاورزی، آثار سیاحان حاوی مطالب سودمندی درباره محصولات کشاورزی خوی است. در این آثار با عناوین محصولاتی نظیر هندوانه، سنجد، خربزه، توت، خیار و غیره برخورد می‌کنیم. این آگاهی‌ها از یک سو نشانگر دادوستدهای متنوع محصولات کشاورزی بوده، از سوی دیگر با توسعه و پیشرفت عالی کشاورزی آن ارتباط دارد. بنابراین پایه و اساس اقتصاد خوی علاوه بر تجارت، کشاورزی و باغداری نیز بوده است. اشاره ژوبر در سال ۱۲۲۱ق. به درختان زردآلو، توت و تاک در کنار شالیزارها نکته مهمی برای شناخت تولیدات عمده آن روز خوی است.

واردات خوی در دوره قاجار

از جمله کالاهایی که از طریق خوی از عثمانی به ایران وارد می‌شد، می‌توان به کالاهایی مانند مخمل، پارچه ابریشمی گلدار ضخیم، پشمینه جات فرانسوی و ونیزی پارچه‌های حلبی و دمشقی، ظروف کریستال (شامل شیشه‌های رنگی)، آینه و آهن، فولاد، سخت‌افزار، تریاک، چوب رنگرزی، رنگ قرمز روشن، سرب سفید و جواهرات اشاره نمود. از آنجا که مابه‌التفاوت بازرگانی این کالاهای مصرفی از نظر امپراتوری عثمانی غیرقابل قبول باقی مانده

۱ علی اکبرهاشمی رفسنجانی (۱۳۶۳)، *امیرکبیر یا قهرمان مبارزه با استعمار*، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ص ۳۶۷.

۲ طاهری، همان، صص ۱۳۷-۱۳۸.

۳ مرکز اسناد آستان قدس رضوی (۱۲۷۱)، *سند شماره ۹۳۰۱۶*.

۴ زریاب، همان، ص ۳۷.

۵ ژوبر، همان، ص ۱۱۴.

بود، سالانه مقدار قابل توجهی از مسکوکات ضرب شده از طلا به ایران فرستاده می‌شد و سپس از آنجا به هند صادر می‌گردید تا این مابه‌التفاوت را برای ایران در منطقه جبران کند.^۱ قند و شکر و چیت، لباس‌های پشمی روس و لهستان از راه قفقاز به آذربایجان و خوی می‌رسید. حتی نفت تصفیه شده برای چراغ‌های نفتی منازل از روسیه وارد می‌شد، زیرا آوردن نفت جنوب ایران به شمال در آن زمان مقرون به صرفه نبود.^۲

ارزش واردات آذربایجان در طی سال‌های ۱۸۶۸ به مقدار ۱/۳۵۱/۰۰۰ لیره و در سال ۱۸۶۹م. در حدود ۱/۵۷۵/۷۷۶ لیره و در سال ۱۸۷۰م به ۱۰۹۴۷۱۷ لیره می‌رسید. بنابراین با توجه به ارقام گفته شده و با توجه به مقدار قلیل آن در مقابل اجناس وارداتی مذکور باید این نکته را هم خاطر نشان کرد که کار تجارت قاجاق از راه مرزهای روسیه و ترکیه نیز رواج داشت که جزو درآمدهای گمرکی محسوب نمی‌شد و شاید مقدار صادرات از این راه به همان اندازه طریق مجاز بوده باشد.^۳

صادرات خوی در دوره قاجار

طبق عایدات گمرک خانه تبریز، صادرات ایران به امپراتوری عثمانی را ابریشم، تنباکو، فرش، چرم رنگی، قرمز دانه، صمغ آمونیاک، گل زعفران، پیه، موم و خشکبار تشکیل می‌داد. علاوه بر چلوارهای انگلیسی مقدار زیادی از صادرات را فروش اسب، گوسفند و گاو توسط ایلات سرحدات تشکیل داده است.^۴ بیشتر این کالاها از راه خوی به استانبول حمل می‌شدند و بسیاری دیگر باید مجدداً به کشورهای مختلف اروپایی صادر می‌شدند.^۵

صادرات کالا از خوی به اروپا که از طریق بندر طرابوزان صورت می‌گرفت به قدری رونق داشت که بیش از ۲۰۰ نفر از کسبه و بازرگانان ایرانی در این بندر دفاتر تجاری داشته یا به تجارت مشغول بوده‌اند. اما حاج سیاح در کتاب خود در مورد محصولات صادراتی خوی

۱ عیسوی، همان، صص ۴۰۳-۴۱۱.

۲ زریاب، همان، ص ۲۱.

۳ کرزن، همان، ص ۶۷۲.

۴ عیسوی، همان، ص ۱۷۵.

۵ گوین همبلی؛ مترجم: منصور چهرازی و محبوبه احمدیان (پاییز ۱۳۸۹)، «مقدمه‌ای بر نظام اقتصادی ایران در اوایل عصر قاجار»، مجله نامه تاریخ پژوهان، ش ۲۳، ص ۱۹۴.

به روسیه می‌نویسد: «محصولات تجاری این شهر اجناس طبیعی مانند حیوان، پوست، روغن، خشکبار و همچنین فرش است». انگور که به فراوانی در منطقه به عمل می‌آمد اغلب به صورت کشمش فروخته می‌شد.^۲ بنابراین به همین خاطر صادراتی که به روسیه و طرابوزان صورت می‌گرفت به صورت خشکبار بود.^۳

از مجموع صادرات به روسیه اقلام عمده شامل خشکبار، کشمش، و زردآلو بود که زردآلوه‌ها را به قیسی تبدیل می‌کردند و در بسته‌های تجاری به خارج از کشور صادر می‌نمودند که جمع ارزش آنها تقریباً ۲۰۰۰۰۰ لیره در سال ۱۸۹۰م. و در سال ۱۸۸۸م. معادل ۲۲۲۰۰۰ لیره از جلگه‌های ارومیه و خوی و مراغه به وسیله تجار ارامنه روسی از راه اردبیل و آستارا و با کشتی تا بادکوبه حمل شده است.^۴ علاوه بر خشکبار از محصولات صادراتی خوی به روسیه می‌توان به پنبه، پوست و روده و حنا اشاره نمود و از تجارت‌های مهم شهر خوی تجارت پوست دباغی شده بود که بازرگانان به روسیه صادر می‌کردند.^۵

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی کلی اگر به خوی به عنوان منطقه‌ای استراتژیک نگاهی بیندازیم متوجه خواهیم شد که این شهر در منطقه خاصی قرار دارد؛ سرزمینی که در طول دوران قاجار تحت تأثیر حملات روس و عثمانی با شرایط سخت و نامطلوبی مواجه شد. از طرفی در طی این دوره مردمان تجارت‌پیشه این منطقه آموخته‌اند که چگونه به‌رغم دشواری خود را با عوامل مختلف تطبیق دهند که نمونه بارز آن سر برآوردن پس از دو دوره ویرانی‌های جنگ ایران و روس و نیز حمله عثمانی‌ها در طول دوره قاجار است. این شهر در هر بار آشوب و جنگ دچار وضعی نامطلوب می‌شد، با این حال خیلی زود قوام اقتصادی خود را باز می‌یافت و در مسائل اقتصادی تجاری حضوری چشمگیر داشت؛ چرا که موقعیت راهبردی-تجاری خوی، در تلاقی ایران با عثمانی و قفقاز، این قلمرو را به گذرگاه مهمی برای عبور تجار داخلی و

۱ حاج سیاح، همان، صص ۲۵۹-۲۶۱.

۲ عیسوی، همان، صص ۲۸۸.

۳ همانجا.

۴ کرزن، همان، صص ۶۷۲.

۵ زریاب، همان، صص ۲۱.

خارجی مبدل ساخته بود. این همان مقوله‌ای بود که حکمرانان منطقه تا پایان حیات سیاسی خویش در دوره قاجاریه به آن توجه می‌کردند، به طوری که اقتصاد شکوفا و فعالیت بازرگانی پویا بارزترین ویژگی خوی در دوره قاجار قبل مشروطه است. براساس نظریه‌های توسعه منطقه‌ای بخشی از توسعه خوی و فضیلت آن نسبت به سایر مناطق از جنبه توان منابع آن حاصل می‌شد. استعداد منابع منطقه‌ای این توان را به خوی می‌داد که به منزله الگوی منطقه‌ای توسعه یابد و به لحاظ اقتصادی - بازرگانی مطرح باشد. به طوری که در دوره مزبور، به علت نزدیکی راه‌های تجاری از طریق عثمانی به اروپا، بازرگانان ایرانی علاقه وافری به صدور کالای خود از طریق خوی به طرابوزان داشتند.

به سبب اهمیتی که شهر خوی از نظر اقتصادی در منطقه داشت، تا سال ۱۳۲۲ ش. مرکز گمرک شمال غرب ایران بود. هر یک از جهانگردان در یادداشت‌های خود از شهر خوی به‌عنوان شهری غنی و تجاری یاد کرده‌اند که این امر از رونق بازار و اقتصاد مرفه آن حکایت دارد. علاوه بر آن خوی به خاطر مرکزیت اقتصادی از قدیم دارای کاروانسراهای متعددی جهت تخلیه کالا و استراحت بازرگانان بود. همچنین این شهر به‌علت تجاری بودن به داشتن سکه‌های سیم و زر معروف بود. در خصوص تجارت، بیشتر بازرگانان ایرانی در شهرهای طرابوزان، استانبول، باکو، قفقاز و غیره از مردم خوی بودند و حتی در اواخر قاجار هم قدرتمندترین قشر اجتماعی همین تجار بودند که در فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی جایگاه والایی داشتند.

با این حال ضعف اقتصادی و سیاسی از اواخر دوره ناصرالدین شاه که بخشی از آن به رکود اقتصادی و سیاسی خود حکومت مرکزی و بخشی نیز به دلیل فقدان حکمرانانی مقتدر پس از مظفرالدین شاه باز می‌گشت، فرصت‌های زیادی برای عثمانی و روس در امور داخلی خوی فراهم آورد. به آتش کشیدن بازار خوی، شورش اکراد در منطقه، سرقت اموال و غیره از مهم‌ترین مصادیق این ادعاست. باید گفت رابطه وثیقی بین آشفتگی‌های مرکز و وضعیت اقتصادی مناطق پیرامون از جمله خوی وجود داشت. هرگاه مرکز دچار آشفتگی و جنگ و اشغال بود، پیرامون نیز راه به قهقرا می‌برد. برعکس ثبات در مرکز به توسعه و رونق خوی نیز انجامیده است.

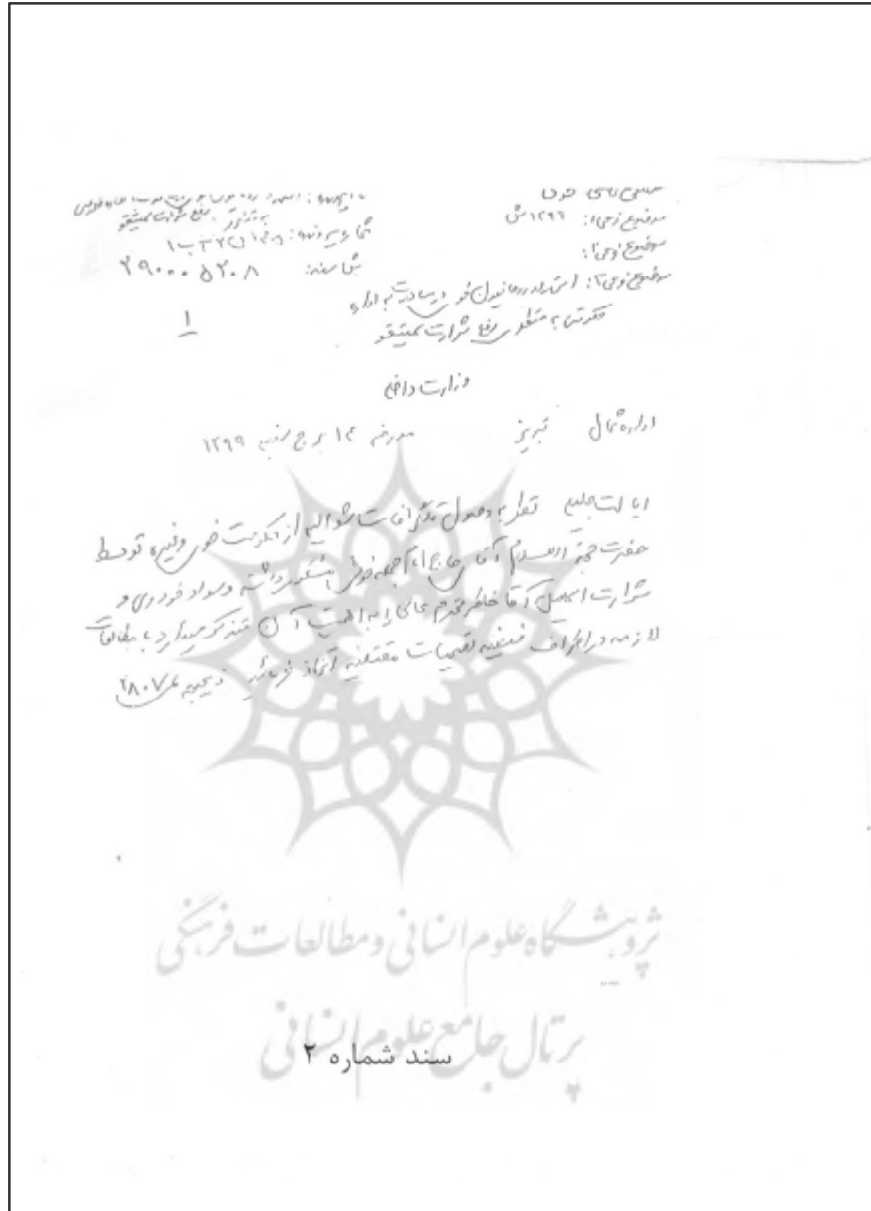
منابع و مآخذ

- آفاسی، مهدی (۱۳۵۰)، تاریخ خوی، تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- امین‌الدوله، فرخ‌بن‌مهدی (۱۳۴۶)، مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله، تهران: دانشگاه تهران.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان (۱۳۵۴)، سفرنامه امین‌الدوله حاج میرزا علی‌خان صدر اعظم، به کوشش اسلام کاظمیه، تهران: توس.
- امین‌الشرع، ابوالقاسم [بی‌تا]، خاطرات، به کوشش علی صدراپی خویی، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- اوین، اوژن (۱۳۶۲)، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- بامداد، مهدی (۱۳۸۱)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران: زوار.
- براون، ادوارد (۱۳۵۱)، نامه‌هایی از تبریز، ترجمه حسن جوادی، تهران: خوارزمی.
- ترابی طباطبایی (۱۳۷۱)، سکه‌های ماشینی و مقدمه‌ای بر سکه‌شناسی، تبریز: انتشارات فروغ آزادی.
- تمدن، محمد (۱۳۵۰)، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران: انتشارات مطبوعاتی تمدن.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۷۶)، گنج شایگان، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- جهانگیر میرزا (۱۳۲۷)، تاریخ نو، تهران: انتشارات علمی.
- حاج سیاح (۱۳۵۶)، خاطرات، به کوشش حمید سیاح، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خورموجی، محمدجعفر (۱۳۴۴)، حقایق الاخبار، تهران: زوار.
- دیانت، ابوالحسن (۱۳۶۷)، فرهنگ تاریخی سنجش‌ها و ارزش‌ها، تبریز: نیما.
- ریاحی، محمد امین (۱۳۷۲)، تاریخ خوی، تهران: انتشارات توس.
- زریاب خویی، عباس (۱۳۷۴)، «خاطرات»، مجله تحقیقات اسلامی، نشریه بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ش ۲ و ۱، س ۱۰.
- ژوبر، پیر آمده (۱۳۴۷)، مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود مصاحب، تبریز: انتشارات سپهر.
- شهبازی، داریوش (۱۳۸۰)، تاریخ سکه (دوره قاجاریه)، تهران: پلیکان.
- شیخ الاسلام، عبدالامیر (۱۳۵۶)، دو سند از انقلاب مشروطه، تهران: توکا.
- ضرغام، شهریار (۱۳۶۹)، گزارش‌های تلگرافی آخرین سالهای عصر ناصرالدین شاه، تهران: انتشارات پوریا.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۷)، جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران و آذربایجان از نظر جهانگردان، تهران: [بی‌نا].
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.
- فراهانی، حسن (۱۳۸۵)، روزشمار تاریخ معاصر ایران، تهران: موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
- کاویان‌پور، احمد (۱۳۴۶)، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران: موسسه انتشارات آسیا.
- کرزن، جورج ن. (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

- کسروی، احمد (۱۳۱۹)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیر کبیر.
- گوینو، کنت (۱۳۶۷)، سه سال در آسیا، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: انتشارات توس.
- مستوفی انصاری، مسعود (۱۳۴۹)، تاریخ زندگی عباس میرزا، تهران: انتشارات مستوفی.
- مشیری، محمد (۱۳۵۱)، سکه‌های آقا محمد خان قاجار و پیدرش محمد حسن خان قاجار، تهران: گوتنبرگ.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۵۱)، مآثر السلطانیه، به اهتمام صدری افشار، تهران: ابن سینا.
- ملاعباسزاده، عباس (۱۳۸۹)، «کوچه‌های قدیم خوی»، مجله خوی نگار، ش ۶.
- موریه، جیمز (۱۳۸۶)، سفرنامه (سفری به ایران، ارمنستان و آسیای صغیر)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- مهریار، محمد (۱۳۷۸)، اسناد تصویری شهرهای ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، دانشگاه شهید بهشتی.
- مهندس الملک، رضاخان (۱۳۴۱)، کتاب جغرافیای ایران، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- نادر میرزا (۱۳۵۱)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، تهران: کتابخانه اقبال.
- نصرت ماکویی، محمدرحیم (۱۳۷۳)، تاریخ انقلاب آذربایجان و خوانین ماکو، قم: انتشارات علمیه.
- نصیری، بهروز (۱۳۸۰)، خوی در گذر زمان، خوی: انتشارات قراقوش.
- هاشمی رفسنجانی، علی اکبر (۱۳۶۳)، امیر کبیر یا قهرمان مبارزه با استعمار، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- هدایت، رضا قلی خان (۱۳۳۹)، روضة الصفای ناصری، تهران: خیام.
- همبلی، گوین؛ مترجم: چهارزی، منصور و احمدیان، محبوبه (پاییز ۱۳۸۹)، «مقدمه‌ای بر نظام اقتصادی ایران در اوایل عصر قاجار»، نامه تاریخ پژوهان، ش ۲۳.
- یوسفی‌نیا، راضیه (۱۳۸۸)، اسناد تجاری ادوار اول تا پنجم مجلس شورای ملی (۱۲۸۵-۱۳۰۴ ش)، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- Colonel Stuart (1854), *Journal of a residence in northern Persia*, London.

مستخرج از: ۱۳۰۱ ش
 مستخرج از: ۲۰۰۱۴۸۷۸
 شماره: ۱۴-۱۵
 به خاطر بی وفایی و فطایح در حق مکتوبین خود که در آن نقاط فنی (که در انظار و مقبول
 است در این زمان) استیم ~~تحت نظر~~ نسبت به ای سجدت وارد نموده و بر
 کتبی که در آن کتب است - و بر این مکتوبین احکام است و در آن راسته است نیز این در حق
 تکالیف ۴۲۹۳ در ۴۵۰۰ مکتوبین این [این] و این فرود است نسبت به ایات
 لازم قویا دانستم ولی گفتند ما به سبب است ایات داخل مسأله کتبی است و
 کرده بودیم نیز نموده کناره کتبی است که به سبب این مکتوبین است و از سبب آن در میان و
 به بشرف است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 است که به سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 فرود و اجازت و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 است اینها تصدیق کنیم این اجازت و به سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 مسئله شکست مکتوبین است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 کفایت دستور العمل و مکتوبین است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 سبب نسبت به مکتوبین است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 از آن به بعد البته به سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 را با در صفاتی از قبل تا بود - به سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 و تا حدی که سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 من نگاه کردیم تصدیق است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است
 من نگاه کردیم تصدیق است و در سبب نسبت به این مکتوبین است و در این مکتوبین است

رتال جامع علوم انسانی
 سند شماره ۳

